

A Critical Examination of the Historical-Methodological Studies of Contemporary Orientalists

Bagher Riahimehr¹

1. Corresponding Author, Founding member of the Qur'an and Orientalists Association of the Country's Seminaries: dr.riahi@chmail.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

16 September 2025

Received in revised form:

10 November 2025

Accepted:

9 December 2025

Available online:

1 January 2026

Keywords:

Critique of
Orientalist Views;
Qur'anic
Revelation; Sources
of Qur'anic
Revelation;
Orientalists'
Historical-Critical
Method;
Orientalist
Objections.

ABSTRACT

Objective: This article undertakes a critical examination of the historical methodology employed by contemporary Orientalists in the study of the Qur'an. Its principal aim is to analyze the fundamental epistemological and ontological tensions between this method and the revelatory foundations of Islam, and to demonstrate its inadequacy in explaining the divine origin of the Qur'an.

Method: The study adopts an analytical-critical approach and employs a descriptive-documentary method. Data were gathered through a critical review of major Western Qur'anic scholars—such as Theodor Nöldeke, John Wansbrough, and James A. Bellamy—and through comparison with Islamic sources, historical evidence, comparative linguistic data, and archaeological findings.

Results: The findings indicate that the Orientalist historical method, by presupposing the earthly and historically conditioned nature of the sacred text, stands in intrinsic conflict with the concept of divine revelation. Their central hypotheses—such as the alleged two-century delay in the codification of the Qur'an and the theory of borrowing from earlier texts—are inconsistent with manuscript evidence, archaeological data (including carbon-14 testing), and the continuity of both oral transmission and concurrent written documentation of the Qur'an. Furthermore, their textual and literary criticism often relies on subjective judgment and analytical models derived from Biblical criticism.

Conclusion: The central argument of the article is the inadequacy and reductionism of the historical method within the field of Qur'anic studies. The study of the Qur'an requires a methodological framework that acknowledges the authority of revelation and maintains a balance between historical data and the internal logic of the text. Future research should be grounded in Islamic epistemological foundations while critically engaging with the contributions of historical sciences.

Cite this article: Riahimehr, B. (2025). A Critical Examination of the Historical-Methodological Studies of Contemporary Orientalists. *The Quran from Orientalists Point of View*, 20 (39), 149-182. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

Introduction

In recent decades, a wave of Qur'anic studies among Orientalists has emerged based on the "historical-critical method." Rooted in Biblical critical scholarship, this method analyzes the Qur'an not as divine revelation, but as a historical, linguistic, and cultural phenomenon. It contends that its contents were shaped by the interaction of the Prophet of Islam with the Jewish-Christian milieu and the pre-Islamic Arabian cultural environment. Despite its academic veneer, this approach rests upon anthropocentric and empiricist presuppositions that deny any direct supra-historical connection. The central issue is that the application of this method to the domain of revelation leads to the historicization and reduction of religious knowledge.

A review of the Persian-language scholarship indicates that most existing works have merely described the methods and categorized the views of Orientalists, with limited attention given to internal critique, to examining the epistemological foundations of this approach, or to assessing its tension with the revelatory principles of Islam. The research gap addressed in the present study is therefore the absence of an ontological and epistemological analysis of the relationship between the historical method and the reality of revelation. The article's contribution lies in moving beyond a descriptive framework toward a philosophical critique of the foundations of the historical method and in evaluating it against both intra-religious criteria and objective historical evidence.

Research Methodology

This study constitutes fundamental theoretical research employing a qualitative approach and conducted through descriptive-analytical and critical methods. The research population comprises the major works of Western Qur'anic scholars (Orientalists) who have utilized the historical method. The sample was selected purposively and includes the views of key figures such as Ignaz Goldziher, Theodor Nöldeke, John Wansbrough, Patricia Crone, James A. Bellamy, and Keith E. Small. For intellectual contrast, the perspectives of critics of this current—such as Fred M. Donner and William A. Graham—were also considered.

Data were collected through library and documentary research. Primary materials were extracted from the works of these scholars, critiques directed against them, Islamic sources (historical, exegetical, and ḥadīth literature), as well as archaeological and linguistic findings. The data were analyzed using qualitative content analysis and logical argumentation. The study began by

identifying the foundations and presuppositions of the historical method, then examined its application in subfields such as textual criticism, source criticism, and literary criticism in Western Qur'anic studies. Finally, it evaluated these applications against three criteria: documented historical evidence from the formative period of Islam, comparative linguistic data, and modern archaeological findings.

Findings

The analysis of the structure and function of the historical-critical method in Orientalist Qur'anic studies yielded the following key findings:

Epistemological Incompatibility: The historical method is grounded in the principles of the precedence of history over text and the subjection of religious texts to the same governing laws as other human productions. This presupposition precludes, a priori, the possibility of supra-historical revelation and results in an anthropocentric and historicist explanation of the Qur'an, intrinsically at odds with Islamic revelatory theology.

Inconsistency of Central Hypotheses with Empirical Evidence: The principal Orientalist hypothesis—namely, the alleged two-century delay in the formation and final stabilization of the Qur'an—is contradicted by multiple categories of evidence:

Historical Evidence: Reliable Islamic reports concerning the concurrent writing of the Qur'an during the period of revelation and its compilation during the era of the first caliphs.

Archaeological and Manuscript Evidence: The discovery of early Qur'anic manuscripts (such as the Ṣan'ā' codex and other early manuscripts dated through carbon-14 analysis) whose writing dates back to the first Islamic century and indicates relative textual stability.

Continuity of the Oral Tradition: The coherent and widespread system of memorization and recitation of the Qur'an, which renders large-scale textual alteration implausible.

Methodological Deficiencies in Textual Criticism: Examination of concrete examples of emendation proposals by scholars such as James A. Bellamy (for example, regarding the words *ḥaṣab* and *sijjīl*) demonstrates that these claims often rely more on the critic's linguistic preference and analogical reasoning drawn from other linguistic models than on objective manuscript evidence or historical Arabic linguistics. Such proposals generally conflict with early lexicographical and exegetical sources.

Limitations of Literary and Stylistic Criticism: The literary-historical approach of John Wansbrough and his followers, characterized by an excessive focus on the literary context of the text and the dismissal of Islamic historical narratives, leads to conjectural interpretations lacking independent external corroboration. While denying the credibility of Islamic sources, this approach fails to provide a substantiated alternative, resulting in methodological circularity and impasse.

Failure to Differentiate Islamic Sources: In their use of Islamic exegetical and historical materials, Orientalists often fail to distinguish clearly between strong and weak sources—for example, treating al-Ṭabarī's exegetical work, which contains Isrā'īliyyāt material, on par with the more critical exegetical approach of Ibn Kathīr.

Conclusion

The findings indicate that the Orientalist historical method, when applied to the Qur'an, is marked by a categorical fallacy: it employs analytical tools appropriate for phenomena whose very nature it has already presupposed and thereby denied. While this method may prove effective in the study of historically conditioned human texts, it remains incomplete and reductionist when applied to revelation, which claims transcendence over history.

The results of this study align with the views of certain Western critics, such as Fred M. Donner and William A. Graham, who have emphasized the conflation of literary context with historical context and highlighted the methodological crisis inherent in radical skeptical approaches. The findings further corroborate the internal Islamic perspective concerning the unity, authenticity, and divine origin of the Qur'anic text.

مطالعات روش تاریخی خاورشناسان معاصر در بونه نقد

باقر ریاحی مهر^۱

۱. نویسنده مسئول، عضو مؤسسين انجمن قرآن و مستشرقان حوزه‌های علمیه کشور، رایانامه: dr.riahi@chmail.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۲۵ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۹ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۸ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

نقد آرای مستشرقان،

وحی قرآنی،

مصادر وحی قرآنی،

روش تاریخی و انتقاد

مستشرقان،

شباهات خاورشناسان.

چکیده

هدف: مقاله حاضر به نقد روش‌شناسی تاریخی خاورشناسان معاصر در مطالعه قرآن می‌پردازد. هدف اصلی، واکاوی تعارضات بنیادین معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی این روش با مبانی وحیانی اسلام و نشان دادن ناکارآمدی آن در تبیین خاستگاه الهی قرآن است.

روش: این پژوهش با رویکردی تحلیلی-انتقادی و با روش توصیفی-اسنادی انجام شده است. داده‌ها از طریق بررسی انتقادی آثار شاخص قرآن‌پژوهان غربی (مانند نولدکه، ونزبرو، بلمی) و مقایسه آن‌ها با منابع اسلامی، شواهد تاریخی، داده‌های زبان‌شناسی تطبیقی و یافته‌های باستان‌شناسی گردآوری و تحلیل شده‌اند.

یافته‌ها: یافته‌ها نشان می‌دهد روش تاریخی خاورشناسان، با پیش‌فرض گرفتن زمینی و تاریخ‌مند بودن متن مقدس، دچار تضاد ذاتی با مفهوم وحی الهی است. فرضیه‌های محوری آنان (مانند تأخیر دو قرنی در تدوین قرآن، اقتباس از متون پیشین) با شواهد نسخه‌شناختی، داده‌های باستان‌شناسی (از جمله آزمایش‌های کربن-۱۴) و استمرار سنت شفاهی و کتابت هم‌زمان قرآن ناسازگار است. همچنین، نقد متنی و ادبی آنان غالباً متکی بر ذوق فردی و الگوهای برگرفته از نقد عهدینی است.

نتیجه‌گیری: پیام اصلی مقاله ناکارآمدی و تقلیل‌گرایی روش تاریخی در قلمرو قرآن‌پژوهی است. مطالعه قرآن نیازمند روش‌شناسی است که مرجعیت وحی را به رسمیت شناخته و توازنی میان داده‌های تاریخی و منطق درونی متن برقرار کند. پژوهش‌های آتی باید بر پایه مبانی معرفت‌شناختی اسلامی و با بهره‌گیری انتقادی از دستاوردهای علوم تاریخی صورت پذیرند.

استناد: ریاحی‌مهر، باقر (۱۴۰۴). مطالعات روش تاریخی خاورشناسان معاصر در بونه نقد، ۲۰ (۳۹)، ۱۴۹-۱۸۲. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.19365.1400>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر، موج تازه‌ای از قرآن‌پژوهی در میان مستشرقان پدید آمده است که با تکیه بر روش تاریخی و مبانی نقد متون مقدس، به بازخوانی ماهیت وحی قرآنی دست زده‌اند. در این جریان، قرآن نه به مثابه متنی الهی، بلکه در قالب پدیده‌ای تاریخی، زبانی و فرهنگی تحلیل شده است. خاورشناسانی چون گلدریهر، نولدکه، ونزبرو، کرون و شاگردانشان، با تأکید بر اصل «تقدم تاریخی متن منشأ بر متن متأخر»، مدعی شده‌اند که شباهت مفهومی یا واژگانی میان قرآن و متون یهودی - مسیحی، دلیل بر اقتباس پیامبر اسلام از منابع پیشین است. در نتیجه، وحی نه صدور وحی قدسی بلکه حاصل تعامل انسانی با محیط تاریخی و فرهنگی تلقی می‌شود. این نگرش با وجود پوشش آکادمیک و زبان روش‌مند، بر بنیاد پیش فرضی غیر دینی و تجربه‌گرایانه استوار است؛ پیش فرضی که هر گونه ارتباط مستقیم میان خالق و انسان را از دایره تبیین علمی خارج می‌داند. مسئله اصلی، دیگر نه بررسی تاریخ قرآن، بلکه «تاریخی‌سازی وحی» است؛ یعنی فرود آوردن وحی به سطح پدیده‌ای زمان‌مند، متأثر از فرهنگ و زبان عصر نزول. از منظر این رویکرد، قرآن محصول ذهن پیامبری است که از آموزه‌های اهل کتاب، آیین‌های سامی، اسطوره‌های بومی عرب و ساخت‌های زبانی آن روزگار بهره گرفته و به گونه‌ای خلاقانه، متنی دینی - اخلاقی پدید آورده است. در برابر این دیدگاه، پژوهش حاضر تلاشی است برای نقد فلسفی و روش‌شناختی این نگرش تاریخی. مقاله می‌کوشد نشان دهد که اصول روش تاریخی، هرچند ابزار مفیدی برای تحلیل متون انسانی است، اما هنگامی که در قلمرو وحی به کار رود، به فروکاست معرفت دینی و تحریف مفهوم وحی الهی می‌انجامد. به بیان دیگر، چالش اساسی نه اختلاف در داده‌ها، بلکه اختلاف در جهان‌بینی است: یکی بر مبنای تجربه‌گرایی تاریخی، و دیگری بر محور الهیات و حیانی.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه روش تاریخی در قرآن‌پژوهی مستشرقان سابقه‌ای نسبتاً گسترده دارد و در دهه‌های اخیر به‌ویژه در پژوهش‌های فارسی نیز بازتاب یافته است. بررسی این پیشینه نشان می‌دهد که اکثر تحقیقات انجام‌شده، با وجود پرداختن به ابعاد گوناگون نقد تاریخی، عموماً بر توصیف روش‌ها، معرفی جریان‌ها و تبیین مبانی کلی استوار بوده و کمتر به نقد درونی و سنجش اعتبار روش‌شناختی این رویکردها بر پایه داده‌های تاریخی و الهیاتی پرداخته‌اند.

در میان این آثار، پژوهش زمانی و اسلامی‌نسب (۱۴۰۲) با عنوان «بررسی انتقادی تأثیر روش تاریخی مستشرقان در محمد شحرور» از جمله کوشش‌های جدید در نقد کاربرد این روش به‌ویژه در الهیات معاصر عربی است. نویسندگان در این مقاله با تمرکز بر آرای شحرور، تأثیر مستقیم رویکرد تاریخی خاورشناسان متأخر را بازنمایی کرده‌اند، اما نقدشان بیش از آنکه متوجه مبانی نظری روش تاریخی باشد، ناظر به نتایج تفسیری اندیشه شحرور است. بدین‌سان، هرچند در این اثر به جنبه انتقادی روش اشاره شده، ولی مناقشه بنیادین با مفروضات معرفت‌شناختی نقد تاریخی صورت نگرفته است.

رضایی هفتادار، درگاه‌زاده و نصیریان (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «ارزیابی دیدگاه‌ها و روش خاورشناسان در نقد ادبی تاریخی متن قرآن» کوشیده‌اند پیوند نقد تاریخی با نقد ادبی را توضیح دهند. آنان نشان داده‌اند که غالب مستشرقان متن قرآن را به‌مثابه سندی تاریخی و ادبی برای بازسازی تجربه نخستین مسلمانی تلقی می‌کنند. با این حال، تمرکز این پژوهش بر تبیین و دسته‌بندی دیدگاه‌ها بوده و به ارزیابی درونی اعتبار تاریخی این رویکردها یا تعارض آن‌ها با شواهد باستان‌شناختی و داده‌های قرآنی کمتر پرداخته است.

در مقاله علوی، اسکندرلو و زمانی (۱۴۰۰) با عنوان «درآمدی بر برخی از مهم‌ترین روش‌های قرآن‌پژوهی مستشرقان (با تأکید بر حوزه ایالات متحده آمریکا)» بیش‌تر بر توصیف تنوع رویکردهای شرق‌شناسان معاصر تمرکز شده است. نگاه آنان ناظر بر معرفی جریان‌های دانشگاهی غربی، همچون تاریخ‌گرایی انتقادی و الهیات تطبیقی، است و از بررسی انتقادی نسبت این روش‌ها با مبانی معرفت‌دینی اسلامی یا محدودیت‌های روش تاریخی در تحلیل وحی قرآنی غفلت شده است.

اثر نسبتاً قدیمی‌تر نوبری (۱۳۸۹) با عنوان «روش‌شناسی مستشرقان در تفسیر قرآن و بررسی سنت» نیز به شیوه‌ای توصیفی چارچوب‌های مشترک مستشرقان در تحلیل متون اسلامی را ترسیم کرده است. هرچند مطالعه او پایه‌گذار بحث‌های بعدی در محیط علمی ایران بوده، اما از سطح گردآوری داده‌ها فراتر نرفته و به نقد نظری یا بازسازی روش‌شناختی نپرداخته است.

از جمله مهم‌ترین اثری که در این خصوص به نگارش درآمده، کتابی از سیدحسین علوی (۱۴۰۰) با عنوان «جریان‌شناسی قرآن‌پژوهی مستشرقان در ایالات متحده آمریکا» می‌باشد. نگارنده در این کتاب با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی و انتقادی، به دنبال توصیف، تحلیل و آسیب‌شناسی پدیده قرآن‌پژوهی در میان قرآن‌پژوهان غیرمسلمان ایالات متحده آمریکا است که چنین پژوهشی، در واقع، نخستین گام در این حوزه و تلاشی جدید در باب قرآن‌پژوهی حوزه جغرافیایی آمریکا، در عرصه بین‌المللی محسوب می‌شود.

در مجموع، مرور آثار پیشین نشان می‌دهد که غلبه نگاه توصیفی و گزارشی بر پژوهش‌های موجود، سبب شده است تا ماهیت و کارکرد روش تاریخی خاورشناسان در قرآن‌پژوهی، تنها در سطح «معرفی ابزارها و شگردهای نقد متن» متوقف بماند. بیشتر پژوهش‌ها کوشیده‌اند با دسته‌بندی دیدگاه‌ها، منبع‌شناسی پژوهشگران غربی و توضیح ماهوی اصطلاحاتی مانند نقد منبع، نقد متن و نقد شکلی، چشم‌اندازی کلان از روش‌های مستشرقان ارائه دهند؛ اما آنچه کمتر مورد توجه قرار گرفته، بررسی زیرساخت معرفت‌شناختی این روش و نسبت آن با مبانی دینی وحی است. در واقع، تناقض بنیادین میان پیش‌فرض‌های نقد تاریخی - مبتنی بر انسان‌محوری و تاریخ‌محوری در تحلیل متون مقدس - و مبنای الهی صدور وحی، هنوز از منظر فلسفه علم دینی و نظریه شناخت اسلامی مورد واکاوی روشمند قرار نگرفته است.

نوآوری مقاله حاضر دقیقاً در همین نقطه نهفته است. این پژوهش با عبور از رویکرد توصیفی صرف، در پی نقد فلسفه و بنیان‌های معرفت‌شناختی «روش تاریخی» است و از سطح تحلیل کاربست آن در اندیشه مستشرقان فراتر رفته، به سنجش تعارض میان مبانی روش تاریخی و اصول قرآنی وحی و نبوت می‌پردازد. مقاله حاضر نشان می‌دهد که پیش‌فرض‌های تاریخی‌گرایی، چون فرض خطاپذیری وحی، تطور تدریجی نص، و تأثیرپذیری پیامبر از فرهنگ زمانه، نه تنها با شواهد تاریخی روشن ناسازگارند، بلکه با یافته‌های زبان‌شناسی تطبیقی و داده‌های باستان‌شناسی نیز در تعارض‌اند. از همین رهگذر، پژوهش حاضر می‌کوشد تا ضمن نقد درونی روش تاریخی بر پایه اصول علم‌الحديث و تاریخ قرآن، نشان دهد که این روش، در پوشش علمی نقد متن، متضمن نوعی دگرگونی در تلقی از وحی است که با مبانی الهی معرفت و صدور قرآن سازگار نیست.

به این ترتیب، مقاله کنونی صرفاً گزارشی از آرای خاورشناسان نیست، بلکه تلاشی است نظری برای بازخوانی و بازسازی انتقادی عقلانیت تاریخی‌گرا در حوزه مطالعات قرآنی، با اتکا بر سه محور داده‌ای: نخست، مستندات تاریخی مربوط به تدوین و کتابت قرآن در صدر اسلام؛ دوم، داده‌های زبان‌شناختی تطبیقی میان عربی و زبان‌های سامی؛ و سوم، یافته‌های باستان‌شناختی نوینی که باطل‌کننده فرضیه تأخیر در شکل‌گیری قرآن است. بدین‌گونه، مقاله حاضر خلاً اصلی پژوهش‌های پیشین - یعنی فقدان تحلیل هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی نسبت میان روش تاریخی و حقیقت وحی - را پر کرده و افق تازه‌ای برای نقد نظام‌مند تاریخ‌گرایی مستشرقان در مطالعات قرآنی می‌گشاید.

۳. مبانی نظری و کارکردهای نقد تاریخی در مطالعات خاورشناسی

در دهه‌های اخیر، برخی فرضیه‌های رایج در مطالعات خاورشناسانه، به‌ویژه در حوزه منشأیابی قرآن، دچار تحول شده و تمرکز آن‌ها بیش از پیش به سوی تحلیل‌های زبان‌شناختی و ردیابی پیشینه مفاهیم قرآنی در زبان‌ها و سنت‌های زبانی کهن پیشاقرآنی سوق یافته است. در این میان، روش نقد تاریخی به‌عنوان یکی از کهن‌ترین و در عین حال پرکاربردترین رویکردها در پژوهش متون مقدس، جایگاهی محوری یافته است. خاستگاه این روش به فضای فکری عصر رنسانس در اروپا، به‌ویژه سده‌های پانزدهم و شانزدهم میلادی، بازمی‌گردد و از همان آغاز، مسیری تدریجی از گسترش و تکامل را طی کرده است. نقد تاریخی در قرون هفدهم و هجدهم وارد مرحله‌ای منسجم‌تر شد و در سده‌های نوزدهم و بیستم، به‌واسطه پیوند با زبان‌شناسی تاریخی، فیلولوژی و تاریخ ادیان، به بالاترین سطح نفوذ و کاربست خود در مطالعات دینی دست یافت (FITZMYER, 1989: 246-247).

یک. مفهوم و پیش‌فرض‌های نقد تاریخی در تفسیر متون مقدس

با وجود اختلاف دیدگاه‌ها در تعریف دقیق و حدود مفهومی نقد تاریخی، در سنت آکادمیک غربی، این روش که ریشه در نقد عهدینی دارد، معمولاً متن دینی را از چند زاویه متمایز مورد تحلیل قرار می‌دهد. بر اساس این رویکرد، متن نه به‌عنوان یک کل همگن، بلکه به‌مثابه پدیده‌ای تاریخی با لایه‌های متداخل بررسی می‌شود. مهم‌ترین محورهای تحلیلی در این چارچوب عبارت‌اند از: نخست، نقد اسناد، که معطوف به سنجش میزان اعتبار، وثاقت و صحت اسناد و شواهد مرتبط با متن است.

دوم، تحلیل ادبی متن، که در آن به منشأ، شیوه بازگویی و نحوه تدوین یا انتقال متن توسط پدیدآورنده یا ناقلان توجه می‌شود.

سوم، نقد محتوایی، که هدف آن ارزیابی سازگاری یا ناسازگاری مضامین متن با داده‌های علمی، فلسفی، تاریخی و سایر حوزه‌های معرفتی است.

چهارم، بررسی ساختار و صورت متن، که سبک نگارش، اسلوب بیانی و ویژگی‌های شکلی متن را در کانون توجه قرار می‌دهد.

پنجم، تحلیل پدیدآورنده متن، که در آن شرایط زیستی، اجتماعی، فکری و تاریخی مؤلف یا منسوب‌الیه متن و اقتضانات زمانه وی مورد واکاوی قرار می‌گیرد (جلیلی سنزبقی، سیدهدایت، پژوهش در تفسیر پژوهی قرآن: مطالعه الگوهای زرقانی، ذهبی، طباطبایی، معرفت، فهد رومی و بابایی، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۱ ش، ۸۵-۸۶).

وجه اشتراک تمامی این مؤلفه‌ها، پذیرش یک مبنای اساسی در تفسیر متن است و آن اینکه معنا و دلالت هر متن تنها در پرتو زمینه تاریخی، فرهنگی و ادبی عصر پیدایش آن قابل فهم است. بر اساس این اصل، متن دینی باید در افق سنت‌ها، قراردادهای زبانی و ساختارهای فکری زمانه خود تفسیر شود، نه با مفروضات فرازمانی یا برون‌تاریخی (Collins, 2005:4).

در تحلیل انتقادی تعاریف و پیش‌فرض‌های نقد تاریخی، بررسی آثار جerald هاوتینگ (Hawting) به‌عنوان نماینده متأخر این جریان، نشان می‌دهد که پاشنه آشیل این روش، تحمیل «جهان‌بینی مادی» بر متون مقدس است. هاوتینگ با تکیه بر میراث استادش جان ونزبرو، پیش‌فرض بنیادین نقد تاریخی را به حد افراط رسانده و قرآن را صرفاً «متنی بشری» تلقی می‌کند که باید با قواعد حاکم بر متون زمینی تفسیر شود. در این رویکرد، متن نه یک وحی الهی، بلکه محصولی فرهنگی است که معنای آن تنها در پرتو قراردادهای ادبی و فرهنگی زمانه قابل فهم است (Collins, 2005: 4).

اشکال اساسی اینجاست که خاورشناسانی نظیر هاوتینگ، با پذیرش پیش‌فرض‌های پوزیتیویستی و سکولار، عملاً راه را بر هرگونه تبیین ماورایی می‌بندند. آن‌ها با نادیده گرفتن ماهیت قدسی قرآن، روش‌هایی را که برای نقد کتاب مقدس (عهدین) توسعه یافته بود، عیناً بر قرآن تحمیل می‌کنند. همان‌طور که در نقد آراء هاوتینگ مشهود است، این روش به جای کشف حقیقت تاریخی، به «ساختن» یک تاریخ فرضی منجر می‌شود؛ تاریخی که در آن اسلام نه یک دین الهی، بلکه محصول تکامل طبیعی باورهای موحدانه در بستر نزاع‌های فرقه‌ای خاورمیانه تصور می‌شود (Hawting, 1999: 7). بنابراین، نقد تاریخی در ذات خود دارای یک سوگیری معرفت‌شناختی است که پیش از مواجهه با متن، حکم به بشری بودن آن داده است.

دو. شاخه‌ها و روش‌های نقد تاریخی در قرآن پژوهی مستشرقان

در چارچوب رویکرد نقد تاریخی، مجموعه‌ای از زیرروش‌ها به تدریج شکل گرفته‌اند که خاستگاه اصلی آن‌ها مطالعات عهدینی است و نقش تعیین‌کننده‌ای در داوری تاریخی ناقد ایفا می‌کنند. این زیرروش‌ها، که در مطالعات خاورشناسانه قرآن نیز به کار گرفته شده‌اند، از حیث کارکرد روش‌شناختی قابل تفکیک‌اند.

نخست، نقد متنی یا نسخه‌شناختی (Textual Criticism) قرار دارد. این شاخه که بر مبانی فیلولوژی کلاسیک و زبان‌شناسی تاریخی و تطبیقی استوار است، بر بررسی فرآیند انتقال متن مقدس به زبان اصلی تمرکز دارد. در این رویکرد، نسخه‌های کهن، ترجمه‌های اولیه و تفاسیر مرتبط مورد مطالعه تطبیقی قرار می‌گیرند تا مسیر شکل‌گیری و تحول متن روشن شود. به دلیل اهمیت و گستردگی این روش، در ادامه مقاله به صورت مستقل به آن پرداخته خواهد شد (ibid).

دوم، نقد منبع (Source Criticism) مطرح می‌شود که هدف آن شناسایی پیشینه تاریخی متن و کشف منابع احتمالی اثر است. این روش می‌کوشد عناصر تشکیل‌دهنده متن را به سرچشمه‌های پیشین نسبت دهد و لایه‌های اقتباس، تأثیرپذیری یا تلفیق منابع را آشکار سازد (FITZMYER, 1989:250-1).

سوم، نقد ادبی یا سبک‌شناختی (Literary Criticism) است که به‌عنوان یکی از شاخه‌های نقد تاریخی کتاب مقدس، ماهیت ادبی متن را موضوع تحلیل قرار می‌دهد. در این روش، متن از منظر ساختار کلی، طرح، سبک بیان و قالب‌های ادبی بررسی می‌شود تا قرائن مرتبط با تاریخ تدوین، نویسنده یا کارکرد گونه‌های مختلف نوشتاری شناسایی گردد (FITZMYER, 1989:250). تشخیص نوع ادبی متن، مقدمه‌ای ضروری برای تفسیر آن تلقی می‌شود و در تبیین مسائلی همچون زمان نگارش، نسبت مؤلف با متن و احتمال افزوده بودن برخی اجزا نقش اساسی ایفا می‌کند.

چهارم، نقد فرمی یا شکلی (Form Criticism) قرار دارد که بر این پیش‌فرض مبتنی است که هر متن، به‌ویژه متون دینی و ادبی، از واحدهای گسسته‌ای چون روایت، موعظه، مثل، دعا و مناجات تشکیل شده است. در این شیوه، ابتدا این واحدها از یکدیگر تفکیک می‌شوند و سپس با تحلیل تاریخی، بستر اجتماعی و فرهنگی پیدایش هر واحد و سیر تحول آن تا رسیدن به صورت نهایی مورد بررسی قرار می‌گیرد. این فرآیند که تلفیقی از تحلیل ادبی و تاریخی است، به‌عنوان نقد شکلی شناخته می‌شود. تفاوت اساسی میان نقد ادبی و نقد شکلی در آن است که در نقد ادبی، تمرکز

اصلی بر محتوای درونی متن همراه با ساختار و فرم آن است. آثار جان ونزبرو، به ویژه کتاب «مطالعات قرآنی» وی، نمونه‌های شاخصی از به‌کارگیری توأمان این دو رویکرد به شمار می‌آیند که بررسی آن‌ها ذیل عنوان مستقل «نقد ادبی» صورت خواهد گرفت.

پنجم، نقد اصلاحی یا ویرایشی (Redaction Criticism) مطرح می‌شود که بر دو پیش‌فرض اصلی استوار است: نخست آنکه مؤلفان متون دینی، داده‌ها و تجربیات پیشین را بر اساس باورها و گرایش‌های اعتقادی خود بازپردازی کرده‌اند؛ و دوم آنکه این متون بازتاب‌دهنده شرایط فکری، اجتماعی و دینی جامعه‌ای هستند که در آن شکل گرفته‌اند. دستاوردهای نقد ویرایشی در داوری درباره اصالت متن، تعیین تاریخ پدیدآمدن و روند تکامل آن، و ارزیابی تاریخی اثر، نقش بسزایی ایفا می‌کند (عمادی حائری، سیدمحمد، «روش‌شناسی تحلیل متن ۴: تحلیل تاریخی - تحلیل پدیدارشناختی»، گزارش میراث، دوره دوم، سال هفتم، شماره یکم و دوم، فروردین - تیرماه ۱۳۹۲، ص ۱۱-۱۴؛ دهقانی، رضا، «چیستی نقد تاریخی»، پژوهش، سال سوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۴۵-۱۷۴).

به‌طور کلی، در رویکرد نقد تاریخی، عناصری همچون زمان زیست مؤلف و تاریخ نگارش متن، زمینه‌های تاریخی و اجتماعی پیدایش آن، ریشه‌های فکری یا مکتبی مؤلف، و نیز منابع احتمالی متن، موضوع بررسی قرار می‌گیرد. در این چارچوب، محتوای متن در پیوند با شرایط تاریخی، اجتماعی و سیاسی حاکم بر زمان و مکان ظهور آن تحلیل می‌شود. این تحلیل ماهیتی تکامل‌نگرانه دارد و متن به‌منزله پدیده‌ای کاملاً تاریخی تلقی می‌گردد که معنا و کارکرد آن در بستر زمانی و مکانی خاص خود قابل فهم است. در میان زیرروش‌های یادشده، نقد متنی و نقد ادبی، به دلیل توجه ویژه مستشرقان به آن‌ها و کاربرد گسترده‌شان در مطالعات قرآنی، در این پژوهش با تفصیل بیشتری بررسی خواهند شد.

در بررسی سازوکارهای نقد تاریخی، تفکیک زیرروش‌ها (مانند نقد ادبی، نقد منبع و نقد متنی) در آثار مستشرقانی چون هاوتینگ آشکار می‌سازد که این ابزارها لزوماً به نتایج عینی ختم نمی‌شوند. هاوتینگ در مطالعات خود به‌صورت ترکیبی از نقد ادبی برای تحلیل ساختار روایات و نقد منبع برای ردیابی ریشه‌های یهودی-مسیحی قرآن بهره می‌برد (جلیلی سنزینی، ۱۳۹۱: ۸۵). با این حال، کاربست این سازوکارها با چالش «عدم سنخیت» مواجه است.

به‌طور خاص، در نقد تاریخی غربی، ابزارهایی که برای تحلیل متون چندلایه و ویرایش‌شده‌ی تورات و انجیل طراحی شده‌اند، هنگامی که بر متن قرآن (که ساختاری متفاوت و تاریخ نقل متواتر دارد) اعمال می‌شوند، دچار خطای سیستماتیک می‌گردند. برای مثال، هاوتینگ با استفاده از ابزار نقد ادبی، تلاش می‌کند اثبات کند که مفاهیم قرآنی بازتاب‌دهنده محیط عربستان نیستند، بلکه محصول محیطی خارج از آن (سوریه یا عراق) می‌باشند (Hawting, 1999: 13). این استنتاج، نه برآمده از داده‌های متقن تاریخی، بلکه حاصل اعمال مکانیکی سازوکارهایی است که «شکاکیت» جزء ذاتی آن‌هاست. در واقع، این زیرروش‌ها در دست خاورشناسان تجدیدنظرطلب، بیش از آنکه ابزار «کشف» باشند، به ابزاری برای «توجیه» نظریات از پیش تعیین شده (مانند تأخیر در تدوین قرآن) تبدیل شده‌اند و نتایج آن‌ها با توجه به پیش‌فرض‌های محقق، کاملاً متغیر و تفسیرپذیر است.

۴. نقد متنی و بازسازی تاریخی قرآن در مطالعات خاورشناسی

نقد متنی یا نسخه‌شناختی (Textual Criticism)، که مأموریت اصلی آن بررسی چگونگی انتقال متن مقدس به زبان اصلی، مطالعه نسخه‌های کهن، و تحلیل ترجمه‌ها و تفسیرهای مرتبط با آن است، یکی از پرکاربردترین شاخه‌های نقد تاریخی، به‌ویژه در حوزه متون دینی، به شمار می‌آید (ibid). این رویکرد با تمرکز بر سرگذشت نوشتاری متن، می‌کوشد مسیر شکل‌گیری، تثبیت و انتقال آن را در بستر تاریخی‌اش بازسازی کند.

از منظر تاریخی، نقد متنی در دل مطالعات کتاب مقدس شکل گرفته و وظیفه اصلی آن شناسایی نسخه‌های موجود یک اثر، ترجمه‌های مختلف و سنت‌های تفسیری وابسته به آن بوده است. در این چارچوب، با مقابله نسخه‌ها و بهره‌گیری از روش‌های تحلیلی جدید، تلاش می‌شود قابل‌اعتمادترین صورت متن شناسایی شود. هرچند ریشه‌های نقد تاریخی کتاب مقدس دست‌کم به قرن هجدهم میلادی بازمی‌گردد، اما نقد متنی به‌مثابه یک حوزه علمی مستقل، برخوردار از رویکرد و ابزارهای خاص خود، پدیده‌ای نسبتاً جدید به شمار می‌رود.

در سنت پژوهشی غرب، همواره نوعی ابهام در مرزبندی میان نقد تاریخی و نقد متنی مشاهده می‌شود. از یک سو، نقد متنی غالباً به‌عنوان یکی از زیرشاخه‌های نقد تاریخی تلقی می‌گردد و از سوی دیگر، برخی از پژوهشگران، تحلیل متن را روش بنیادی دانسته و دیگر رویکردها، از جمله تحلیل تاریخی و پدیدارشناختی، را ذیل بررسی محتوایی متن طبقه‌بندی می‌کنند (عمادی حائری، ۱۳۹۲: ۱۴-۱۱).

افزون بر این، گروهی از محققان، نقد متنی را نتیجه هم‌افزایی چند روش متفاوت ارزیابی کرده‌اند و به همین دلیل، صورت عام آن را «روش التقاط‌گرایی منطقی» (The method of Reasoned Eclecticism) نام نهاده‌اند (Small, 2011:5). در همین زمینه، برخی از پژوهشگران از نقد متنی به‌عنوان آمیزه‌ای از علم و هنر یاد کرده‌اند (Wegner, 2006:24) که با تکیه بر عقلانیت و داوری منطقی، در پی دستیابی به معتبرترین صورت واژگانی یک متن است. در تعریفی ساده‌تر، جیمز بلمی (James A. Bellamy (1925-2015)) نقد متنی را معادل کوششی برای اصلاح خطاهای رخ داده در متن دانسته است (Bellamy, 2006, in: EQ, vol. 5: 237).

نقد متنی از اهداف و مراحل مهمی برخوردار است که امکان بازسازی تاریخ انتقال متون و تحلیل فرآیند تحول آن‌ها را فراهم می‌کند. در این میان، دو هدف اساسی را می‌توان برجسته ساخت. نخست، ردیابی و تحلیل تاریخ انتقال متن است که مستلزم شناسایی تحریف‌ها، اصلاحات و دگرگونی‌های ایجادشده در طول نسخه‌برداری از طریق مقایسه نسخه‌های مختلف می‌باشد. پیامد این فرایند، دستیابی به نسخه‌ای انتقادی از متن رایج است که از افزوده‌ها، کاستی‌ها و خطاهای ناشی از دست‌نوشته‌ها پالایش شده و امکان نزدیکی هرچه بیشتر به متن اصلی را برای پژوهشگران و خوانندگان فراهم می‌آورد (Stausberg and Engler, 2011: 349).

دوم، بررسی و تبیین روند گسترش تاریخی متن است که بر مطالعه سیر تحول آن در طول زمان تمرکز دارد. این تحلیل، تغییرات زبانی، فرهنگی و اجتماعی اثرگذار بر متن را در بر می‌گیرد و به پژوهشگر اجازه می‌دهد بسترهای تاریخی و فلسفی شکل‌گیری معنا، و تحول کارکردهای متن را در دوره‌های مختلف شناسایی کند.

این دو کارکرد اصلی، در مجموع، نقد متنی را به ابزاری توانمند برای فهم دقیق‌تر متون مقدس و دیگر آثار ادبی تبدیل کرده و زمینه لازم را برای انجام نقدهای تکمیلی فراهم می‌سازد (ر.ک: علوی، سیدحسین، جریان‌شناسی قرآن پژوهی مستشرقان در ایالات متحده آمریکا (با تأکید بر سیر تطور، رویکردها، مبانی و روش‌ها)، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱، چاپ اول، صص ۴۳۱ - ۴۳۵).

یک. کاربرد نقد متنی در بررسی نسخه‌های قرآنی

در میان قرآن‌پژوهان غربی، برخی پژوهشگران، از جمله ریچارد بل، از روش نقد متنی در مطالعات قرآنی بهره گرفته‌اند (سعید، عبدالله، درآمدی به قرآن، مترجم: سعید شفیعی، تهران، حکمت، ۱۳۹۷ ش، ص ۱۵۳-۱۵۴)، با این حال، اثر کیت اسمال (Small, Keith E., 1959) با عنوان «نقد متنی و نسخ خطی قرآن» (See: Ameri, 2013:174-202) به‌عنوان یکی از صریح‌ترین و جدیدترین پژوهش‌ها در این حوزه شناخته می‌شود. این اثر از آن جهت نیازمند بررسی نقادانه دقیق از سوی اندیشمندان مسلمان است که به‌زعم برخی محققان، نشانه‌هایی از رویکرد جدلی و حتی صلیبی در تحلیل‌های اسمال دیده می‌شود.

در میان قرآن‌پژوهان آمریکایی، جیمز بلمی نیز جایگاه قابل توجهی دارد. هرچند وی اثر مستقل و یکپارچه‌ای در باب نقد متنی قرآن منتشر نکرده است، اما از سال ۱۹۷۳ تا ۲۰۰۲، با اتکا به روش تحلیل متن، در مقالات متعدد به طرح فرضیه‌هایی درباره تأثیرپذیری‌ها و تغییرات متنی قرآن پرداخته و پیشنهادهایی در باب تصحیح قرائت‌ها و عبارات ارائه کرده است (کریمی‌نیا، مرتضی، زبان قرآن، تفسیر قرآن: مجموعه مقالات قرآن‌پژوهی مستشرقان، تهران، هرمس، ۱۳۹۱ ش، ص ۳۶۱). از مهم‌ترین آثار وی در این زمینه، مقاله «نقد متنی قرآن» در دایره‌المعارف قرآن، به سرپرستی خانم مک‌اولیف، است که به‌روشنی بازتاب‌دهنده نقش تحلیل متنی در فهم متن قرآنی می‌باشد (Bellamy, 2006, in: EQ, vol. 5: 237-252).

کاربست نقد متنی (Textual Criticism) توسط خاورشناسانی نظیر هاوتینگ، پرده از ضعف‌های جدی در مبانی زبان‌شناختی این رویکرد برمی‌دارد. هاوتینگ با این پیش‌فرض که متن قرآن در انتقال دچار آشفتگی شده، تلاش می‌کند با تغییر در نقطه‌گذاری یا ارجاع کلمات به ریشه‌های غیرعربی (سریانی، عبری، آرامی)، معانی جدیدی استخراج کند. او صراحتاً مدعی است که قرآن متن معتبری ندارد که بتوان آن را معیار قرار داد و لذا با دستکاری‌های اجتهادی، واژگانی صریح مانند «سید» را به «حیوان وحشی» یا مفاهیم کلیدی مانند «شرک» را صرفاً به معنای بت‌پرستی موسع تغییر می‌دهد (Hawting, 2003: 3/75-80).

این رویکرد که تحت عنوان «نقد متنی» عرضه می‌شود، در عمل به نوعی «بازی‌های زبانی» بدون پشتوانه علمی تبدیل شده است. منتقدان معتقدند یکی از شروط اصلی نقد متنی، تسلط عمیق بر زبان اصلی متن است (Stausberg, 2011: 351)؛ حال آنکه هاوتینگ و همفکرانش بارها

به دلیل عدم احاطه بر ظرایف زبان عربی و نادیده گرفتن سیاق آیات، دچار خطاهای فاحش شده‌اند. آن‌ها به جای فهم متن در بستر زبان عربی مبین، با تحمیل ریشه‌شناسی‌های غریب، ابهاماتی را بر متن می‌افزایند تا نظریه «وام‌گیری قرآن از متون پیشین» را اثبات کنند. این تلاش‌ها نه تنها به بازسازی متن کمک نکرده، بلکه اعتبار علمی نقد متنی خاورشناسانه را نیز زیر سؤال برده است.

دو. الگوی نقد متنی بلّمی و پیامدهای آن

بلّمی فرآیند نقد متنی را در قالب الگویی سه‌مرحله‌ای صورت‌بندی می‌کند. در گام نخست، دست‌یابی به متن پایه یا متن اولیه مطرح است؛ بدین معنا که پژوهشگر یکی از نسخه‌های موجود را به‌عنوان مبنای اولیه تحلیل انتخاب می‌کند (Recension). در مرحله دوم، که مرحله ارزیابی متن به‌شمار می‌آید (Examination)، این پرسش طرح می‌شود که آیا نسخه برگزیده، معتبرترین و بهترین صورت متن است یا خیر، و در این چارچوب، کاستی‌ها، اغلاط و مشکلات احتمالی آن شناسایی می‌گردد (Emendation). در نهایت، مرحله سوم به اصلاح خطاها اختصاص دارد که در صورت اجرای صحیح دو مرحله پیشین، باید به دستیابی به نسخه‌ای اصلاح‌شده بینجامد؛ نسخه‌ای که از منظر بلّمی به متن اصلی مؤلف نزدیک‌تر باشد (ibid., p. 237).

بلّمی در ارزیابی نسخه معیار مصری قرآن (۱۹۲۴م) تصریح می‌کند که این نسخه با دقت علمی قابل قبولی تدوین شده و نیازی به تولید نسخه انتقادی جدید از متن قرآن وجود ندارد؛ از این رو، همان متن معیار، اساس بررسی‌های نقد متنی قرار می‌گیرد (ibid).

وی برای پذیرش مرحله سوم، یعنی اصلاح متنی، مجموعه‌ای از شرایط را برمی‌شمارد. نخست آنکه پیشنهاد اصلاحی باید معنایی روشن‌تر و مناسب‌تر از صورت موجود ارائه دهد. دوم، صورت اصلاح‌شده باید با سبک ادبی و بیانی قرآن سازگار باشد. سوم، این اصلاح باید از منظر رسم‌الخط و کتیبه‌شناسی امکان‌پذیر و قابل توجیه باشد. چهارم، اصلاح پیشنهادی باید بتواند فرآیند بروز خطا یا انحراف اولیه در متن را تبیین کند. در میان این معیارها، بلّمی شرط مربوط به تقویت معنای متن را بنیادی‌تر از سایر شروط می‌داند (ibid, p. 239).

با این حال، به‌کارگیری نقد متنی در حوزه متون دینی، به‌ویژه متن قرآن، با دشواری‌ها و پیامدهای عملی خاصی همراه است. بسیاری از پژوهشگران بر این نکته تأکید کرده‌اند که نتایج تجربی و عملی نقد متنی در مورد متون مقدس همواره با درجه‌ای از عدم قطعیت همراه است. برای

نمونه، با وجود وجود بیش از چهار هزار نسخه خطی از عهد جدید، هنوز احیای کامل و بازسازی نهایی متن اولیه آن امکان‌پذیر نشده است. این واقعیت نشان می‌دهد که نقد متنی، به‌ویژه در شرایطی که شواهد تاریخی و نسخه‌های موجود محدودتر باشند، تنها می‌تواند به‌نحوی تقریبی اجرا شود (Stausberg and Engler, 2011: 349).

یکی از پیش‌شرط‌های اساسی در اجرای صحیح نقد متنی، تسلط ناقد بر زبان اصلی متن است. پژوهشگر باید از حیث واژه‌شناسی و زبان‌شناسی، درک عمیقی از ساختار زبانی و محتوای متن داشته باشد. بر این اساس، در پژوهش‌های علمی، ترجمه‌ها هرچند سودمندند، نمی‌توانند به‌عنوان سند معتبر تلقی شوند. این مسئله به‌ویژه در مطالعات قرآنی مستشرقان اهمیت دوچندان می‌یابد و این پرسش را پیش می‌کشد که چه تعداد از این قرآن‌پژوهان، در عمل، از احاطه لازم بر زبان عربی برخوردار بوده‌اند (ibid., p. 351).

نقد متنی قرآن از منظرهای گوناگونی صورت گرفته و گاه یک رویکرد خاص، موضوع نقد سایر محققان قرار گرفته است. جیمز بلمی در آثار خود، دیدگاه‌هایی از پژوهشگرانی چون بارث، بلاشر و بل را مورد بررسی انتقادی قرار می‌دهد. این گروه از محققان، در تحلیل‌های خود، بر روابط درونی سوره‌ها، احتمال انفصال اجزای آن‌ها و کشف افزوده‌های احتمالی در متن تمرکز کرده‌اند و بخش عمده این فرضیه‌ها بر جابه‌جایی یا تغییر در نظم الفاظ و عبارات قرآنی استوار است (Bellamy, 2006: 240).

بلمی در نقد این دیدگاه‌ها به چالش‌های جدی اشاره می‌کند. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها ناتوانی این پژوهشگران در برآورده ساختن شرط چهارم اصلاح متنی، یعنی تبیین منشأ بروز خطا یا انحراف است (ibid). از یک سو، نسبت دادن این تغییرات به پیامبر اکرم ﷺ مستلزم ادعایی است که کم‌اهمیت شمردن آیات قرآن برای وی را در پی دارد و از این‌رو قابل پذیرش نیست. از سوی دیگر، هم‌زمانی نقل شفاهی و مکتوب قرآن، امکان وقوع جابه‌جایی‌ها و تغییرات گسترده متنی را منتفی می‌سازد و این امر فرضیه رخداد چنین تغییراتی در دوره پس از پیامبر ﷺ را نیز با اشکال اساسی مواجه می‌کند (ibid, pp. 240-241).

بخش قابل توجهی از ادعاهای مطرح‌شده درباره وجود انحرافات یا خطاهای متنی در قرآن، از سوی اندیشمندان مسلمان به‌دقت واکاوی شده و پاسخ‌هایی مستدل و قانع‌کننده دریافت کرده است. به‌عنوان نمونه، یکی از پیشنهاد‌های اصلاحی بلمی مربوط به واژه «حَصَب» در آیه ۹۸ سوره

انبیاست. وی مدعی است که صورت اصلی واژه «حَطَب» بوده و کاتبان در جریان کتابت، حرف «الف» را حذف کرده و سپس به اشتباه آن را به «صاد» تبدیل کرده‌اند (علوی، سیدحسین، جریان‌شناسی قرآن‌پژوهی مستشرقان در ایالات متحده آمریکا (با تأکید بر سیر تطور، رویکردها، مبانی و روش‌ها)، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱، چاپ اول، ص ۴۵۱).

این دیدگاه بلمی آشکارا با داده‌های منابع لغوی و تفسیری کهن عربی تعارض دارد؛ منابعی که کاربرد واژه «حصب» را با معانی متعددی همچون سنگ، سنگ پرتاب‌شونده و نیز هیزم به‌عنوان ماده‌ای برای افروختن آتش تأیید می‌کنند (فرزانه، بابک، «حَصَبُ جَهَنَّمَ: بررسی معناشناختی واژه «حَصَب» در قرآن»، صحیفه مبین، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ۹۹-۱۱۲).

نمونه دیگر، پیشنهاد بلمی درباره واژه «سَجَل» در آیه ۱۰۴ سوره انبیاست: «يَوْمَ نُطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السَّجِلِ لِكُتُبٍ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدَّا عَلَيْنا إِنَّا كُنَّا فاعِلِينَ». وی در این مورد، صورت «مُسَجَّل» را جایگزین واژه موجود پیشنهاد می‌کند (ibid, p. 242). این اصلاح نیز در بررسی‌های علمی دقیق، غیرقابل قبول تشخیص داده شده و فاقد اعتبار دانسته شده است (فقهی‌زاده، عبدالهادی، امامی دانالو، حسام، «مُسَجَّل» پیشنهادی ناصحیح و غیر عالمانه، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹۳، صص ۱۱۵-۱۲۸). افزون بر این، پیشنهاد اصلاح واژه «الرَّقِيم» در آیه نهم سوره کهف: «أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكُهْفِ وَ الرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا» به «الرَّقُود» (ibid, p. 251) نیز با نقدهای جدی مواجه شده و از سوی پژوهشگران پذیرفته نشده است (اسکندرلو، محمدجواد، امیری، محمد مقداد، «بررسی مقاله الرقیم و الرقود»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، مرکز تحقیقات قرآن کریم المهدی، شماره دهم، ۱۳۹۰ ش، صص ۹۷-۱۲۶).

در رویکرد مستشرقان، مراجعه گسترده به منابع مسلمانان، از جمله آثار تفسیری، حدیثی، تاریخی، ادبی و کلامی، امری رایج است؛ با این حال، غالباً میان این منابع از حیث اعتبار، تفکیک و طبقه‌بندی روشمندی صورت نمی‌گیرد. این امر نشان‌دهنده فقدان یک نظام دقیق و قابل اعتماد در ارزیابی منابع اسلامی در تحلیل‌های خاورشناسانه است (نولدکه، تودورو، تاریخ القرآن، ترجمه عربی: جورج تامر و دیگران، بیروت، النشر للموسسة کونراد آدناثر، الطبعة الولی، ۲۰۰۴، ص ۲۴۹: الروایات المختلفه، بلاشر، ۴۹ و ۵۰: روایات مختلف جمع قرآن در زمان ابوبکر).

در بررسی منابع تفسیری، هرچند تمرکز بر متون کهن به‌عنوان یکی از اصول بنیادین مطالعات تاریخی تلقی می‌شود، اما این معیار به‌تنهایی کفایت نمی‌کند. برای مثال، تفسیر «جامع البیان» اثر طبری و تفسیر «القرآن العظیم» ابن کثیر دمشقی را نمی‌توان در یک سطح اعتبار علمی قرار داد؛ زیرا تفسیر طبری به‌طور گسترده متأثر از روایات ضعیف و اسرائیلیات است (معرفت، محمد هادی، نقد شبهات پیرامون قرآن کریم، ترجمه حسن حکیم باشی و دیگران، قم: ذوی القربی، ۱۳۸۸، ص ۲، بحث طبری و جامع البیان)، در حالی که ابن کثیر در اثر خود، بخش قابل توجهی از این روایات را پالایش کرده و به نقد ضعف اسناد تفسیری و اسرائیلیات تصریح نموده است (مرعشی، ۲۳/۱: ابن کثیر و الاسرائیلیات).

از منظر ارزیابی نتایج، روش نقد متنی در حوزه قرآن‌پژوهی خاورشناسان، با بن‌بست «نتایج عملی» مواجه شده است. همان‌طور که پژوهش‌های انتقادی درباره‌هاوتینگ نشان می‌دهد، این روش حتی در حوزه کتاب مقدس نیز با وجود هزاران نسخه خطی، هنوز نتوانسته اعتماد کامل پژوهشگران را جلب کند (Stausberg, 2011: 349). در مورد قرآن، وضعیت برای مستشرقان به مراتب دشوارتر است؛ زیرا آن‌ها با اتکا بر حدسیات و بدون دسترسی به نسخه «مادر» ادعایی خود، سعی در بازسازی متنی دارند که مسلمانان بر تواتر شفاهی و کتبی آن اجماع دارند.

ادعاهای هاوتینگ مبنی بر وقوع انحراف متنی، غالباً با پاسخ‌های مستدل اندیشمندان مسلمان و حتی برخی غربی‌ها مواجه شده و ابطال گردیده است. برای نمونه، تفسیرهای شاذ او از واژگان «اوثان» و «أصنام» و تلاش برای جدا کردن آن‌ها از مصادیق تاریخی بت‌پرستی جاهلی، با قرائن داخلی آیات و بافت تاریخی ناسازگار است. در نهایت، نقد متنی در دستان این گروه، به جای آنکه به تصحیح یا درک بهتر متن بیانجامد، به ابزاری برای القای شبهه «تحریف» و «عدم اصالت» تبدیل شده است، بدون آنکه بتواند جایگزین معتبر یا نسخه اصیل‌تری ارائه دهد. این عقیم بودن روشی، نشان‌دهنده ناسازگاری ذاتی نقد متنی عهدینی با واقعیت تاریخی متن قرآن است.

۵. نقد ادبی در قرآن‌پژوهی تاریخی: از ونزبرو تا رویکردهای معاصر

بحث از منشأ تاریخی و فرآیند شکل‌گیری متن قرآن، به‌ویژه در پرتو تاریخ‌نگاری جدید و رویکردهای متأثر از پست‌مدرنیسم، از زمره پیچیده‌ترین و مناقشه‌آمیزترین مباحث قرآن‌پژوهی معاصر به‌شمار می‌آید. در این چارچوب، تمرکز بر نقد ادبی و سبک‌شناختی به‌مثابه یکی از زیرشاخه‌های نقد تاریخی، موجب جابه‌جایی کانون تحلیل از گزارش‌های روایی به ساختارهای درون‌متنی و الگوهای ادبی شده است.

روش نقد تاریخی، در تعریف کلاسیک خود، معطوف به تحلیل متون در نسبت با بسترهای زمانی و مکانی پیدایش آن‌هاست و می‌کوشد آثار مکتوب را در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و تاریخی خاص خود فهم‌پذیر سازد. این روش، با قراردادن مواد و داده‌ها در زمینه تولیدشان، امکان تفسیر دقیق‌تر خاستگاه‌ها و کارکردهای متن را فراهم می‌آورد. با این حال، در جریان تاریخ‌گرایی جدید، که به‌شدت از پست‌مدرنیسم تأثیر پذیرفته است، تمرکز از بازسازی واقعیت‌های تاریخی مفروض، به تحلیل بافت‌های ادبی، گفتمانی و اجتماعی متون منتقل شده و اتکای سنتی به روایت‌های تاریخی، به‌ویژه روایت‌های اسلامی صدر اسلام، به‌طور فزاینده‌ای مورد تردید قرار گرفته است.

در این چارچوب، برخی پژوهشگران معاصر، برخلاف رویکردهای سنتی مسلمانان که اصالت تاریخی قرآن و گزارش‌های مرتبط با تاریخ آن را مفروض می‌انگارند، با نگاهی شک‌گرایانه به منابع اسلامی می‌نگرند و اعتبار تاریخی این مستندات را به چالش می‌کشند (سعید، ۱۳۹۷: ۷۹-۸۰). این تغییر پارادایمی، پیامدهای روش‌شناختی گسترده‌ای در پی داشته و زمینه را برای قرائت‌های جدید از تاریخ متن قرآن فراهم آورده است.

جان ونزبرو به‌عنوان چهره محوری این جریان، مدعی است که بخش عمده روایات و آثار اسلامی مرتبط با فرآیند شکل‌گیری و تدوین قرآن، حاصل تحولات فکری و ادبی قرن دوم هجری است و قرآن به‌معنای یک متن مدون و تثبیت‌شده، تا حدود یک قرن و نیم پس از وفات پیامبر اسلام ﷺ شکل نگرفته است (Wansbrough, 2004: 43-50, 202). وی این روایت را در قالب نظریه «تاریخ نجات اسلامی» صورت‌بندی می‌کند و معتقد است گزارش‌های سنتی مسلمانان درباره جمع قرآن، ساخته‌وپرداخته نسل‌های بعدی و به‌ویژه دوره بنی‌امیه‌اند و از منظر تاریخ‌نگاری انتقادی، واجد اعتبار تاریخی مستقل نیستند (ibid, pp. 33-50). افزون بر این، ونزبرو بر فقدان اسناد مکتوب قابل اتکا درباره مفهوم اسلام یا وجود قرآن به‌عنوان یک متن منسجم، تا اواخر سده دوم و اوایل سده سوم هجری تأکید می‌کند.

این رویکرد تاریخی — ادبی، بدین ترتیب، چالشی بنیادین برای روایت‌های سنتی مسلمانان درباره تاریخ قرآن ایجاد می‌کند و ضرورت بازخوانی دقیق‌تر منابع، شواهد و مبانی روش‌شناختی را پیش می‌کشد؛ امری که هم مستشرقان و هم پژوهشگران مسلمان را ناگزیر از مواجهه‌ای انتقادی و نظام‌مند با این مدعاها می‌سازد (ibid, p. xxi).

تحلیل قرآن و متون اسلامی از منظر نقد ادبی و تاریخ‌نگاری، به‌ویژه در آثار ونزبرو و حلقه شاگردان او، واجد اهمیت ویژه‌ای است. ونزبرو در مقدمه کتاب «مطالعات قرآنی» تصریح می‌کند که قرآن، علی‌رغم جایگاه محوری‌اش در تمدن اسلامی، کمتر به‌عنوان یک متن دینی — تاریخی با روش‌های نقد عهدینی تحلیل شده است. به باور او، قرآن را باید همچون گونه‌ای از ادبیات سنتی مسلمانان تلقی کرد که نیازمند واکاوی دقیق‌تر ساختارهای ادبی، الگوهای زبانی و شیوه‌های ترکیب متنی است (ibid, p. xxiii; idem, 1978, p. ix).

مفهوم «تاریخ نجات» در اندیشه ونزبرو، ناظر به تاریخی است که نه گزارش مستقیم از وقایع، بلکه بازتاب بازسازی‌های اعتقادی و الهیاتی جوامع مسلمان نخستین به شمار می‌رود. وی تصریح می‌کند که هدف اصلی تحلیل ادبی متون اسلامی، ترسیم همین تاریخ نجات است و از این منظر، متون اسلامی باید نه فقط تاریخی، بلکه اساساً ادبی تلقی شوند تا امکان فهم عمیق‌تری از ساختار معنا و محتوای آن‌ها فراهم آید (Wansbrough, 1978, p. ix).

این جهت‌گیری در آثار شاگردان ونزبرو نیز تداوم یافت. پژوهشگرانی چون کرون و کوک، در کتاب «هاجریسیم»، با طرح فرضیه پیوند اسلام با جریان‌هایی از یهودیت، ادعا کردند که فرآیند گردآوری قرآن در دوره حکمرانی حجاج بن یوسف در عراق و در حدود سال ۸۵ هجری آغاز شده است (Crone and Cook, 1977: 18). این اثر، به دلیل اتکای گسترده بر منابع غیرمسلمان و بعضاً متخاصم و فقدان شواهد مستند کافی، با انتقادات جدی مواجه شد (Lester, Toby, What Is the Koran? p. 46).

دامنه این انتقادات تنها به محققان مسلمان محدود نماند و برخی مستشرقان نیز نسبت به مبانی روش‌شناختی و نتایج محتوایی این آثار اظهار تردید کردند (Wansbrough, 1978: 155-156). از جمله نقدهای مهم، اشاره به تکیه افراطی بر منابع خصمانه و محدودیت‌های ذاتی چنین رویکردی بود که می‌تواند به سوءفهم‌های تاریخی و تفسیرهای نادرست بینجامد. حتی خود ونزبرو نیز در مواردی، به‌طور ضمنی فرضیات روش‌شناختی کرون و کوک را مورد انتقاد قرار داده و بر ضرورت دقت در انتخاب و نحوه بهره‌گیری از منابع تأکید کرده است. افزون بر آن، استفن همفریز نیز استفاده گسترده و بعضاً نادقیق از منابع یونانی و سریانی را یکی از نقاط ضعف اساسی کتاب «هاجریسیم» معرفی کرده است (Humphreys, 1991: 85).

این مجموعه تنش‌ها و مناقشات، ضرورت توجه مضاعف به اعتبار منابع و انسجام روش‌شناختی را در پژوهش‌های اسلامی، به‌ویژه در حوزه متون مقدس و تاریخ دینی، برجسته می‌سازد. بررسی نقد ادبی یا سبک‌شناختی، به‌عنوان شاخه‌ای از نقد تاریخی، نشان می‌دهد که هرچند این روش ظرفیت‌هایی تحلیلی قابل توجه دارد، اما در حوزه قرآن‌پژوهی با محدودیت‌های مهمی نیز مواجه است.

ونزبرو خود تصریح می‌کند که هدف اصلی او بازسازی تاریخ به معنای دقیق کلمه نیست و تحلیل‌های ارائه‌شده، ماهیتی سبک‌شناختی دارند. به باور وی، این تحلیل‌ها بیش از آنکه ناظر به «آنچه واقعاً رخ داده» باشند، در خدمت افزایش دقت در فهم منابع و ساختارهای متنی اند (Wansbrough, 1977, p. xixi). این موضع‌گیری، هرچند از احتیاط روش‌شناختی حکایت دارد، اما هم‌زمان پرسش‌هایی جدی درباره میزان اعتبار نتایج تاریخی این تحلیل‌ها برمی‌انگیزد.

از سوی دیگر، با وجود این تأکید نظری، ونزبرو در عمل گاه به استنتاج‌هایی تاریخی دست می‌زند و داوری‌هایی صریح درباره وقوع یا عدم وقوع برخی رخداد‌های تاریخی ارائه می‌کند؛ امری که نوعی ناسازگاری میان مبانی روش‌شناختی اعلام‌شده و نتایج عملی پژوهش او پدید می‌آورد و اعتبار این تحلیل‌ها را با ابهام مواجه می‌سازد (نیل‌ساز، ۱۳۸۷ ش: ۱۶۷-۱۵۸).

چالش دیگر این رویکرد، نقش پیش‌فرض‌های پژوهشگر در تفسیر داده‌های ادبی است. تحلیل‌های سبک‌شناختی، به‌واسطه ماهیت تفسیری خود، مستعد قرائت‌های متنوع و گاه متعارض‌اند و همین امر می‌تواند به نتایج ناسازگار و کاهش اتکاپذیری یافته‌ها بینجامد (نیل‌ساز، ۱۳۹۳: ۶۵-۶۰؛ پویازاده، اعظم و پیروان، مریم، ۱۳۹۳: ۵۷-۵۶).

این محدودیت‌ها تنها به آثار ونزبرو منحصر نمی‌شود و برخی مستشرقان دیگر نیز با اتخاذ موضعی مشابه، مورد نقد قرار گرفته‌اند. برای نمونه، ویلیام گراهام برخی از فرضیات ونزبرو را به سبب اتکای یک‌سویه بر تحلیل ادبی و بی‌توجهی نسبی به زمینه‌های تاریخی و شواهد بیرونی، قابل دفاع نمی‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که تحلیل ادبی، در صورت انفصال از سایر روش‌های تاریخی و انتقادی، نمی‌تواند به نتایجی معتبر و قابل اعتماد منجر شود (William A. Graham).

بر این اساس، هرچند نقد تاریخی به‌طور کلی معطوف به بسترهای تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی متون است، اما در رویکردهای شک‌گرایانه‌ای چون دیدگاه ونزبرو، تمرکز افراطی بر بافت ادبی متن، خود به منشأ چالش‌های روش‌شناختی جدیدی بدل شده است؛ چالش‌هایی که ضرورت تلفیق سنجیده نقد ادبی با دیگر روش‌های تاریخی و انتقادی را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

رویکرد نقد ادبی در آثار هاوتینگ، نمونه بارزی از تأثیرپذیری مطالعات قرآنی معاصر غرب از جریان‌های پست‌مدرن و شکاکیت افراطی است. هاوتینگ با پیروی از نظریه «تاریخ نجات» (Salvation History) و نزبرو، مدعی است که روایات تاریخی و حتی بافت ادبی قرآن، بازتاب واقعیت‌های عصر نزول نیستند، بلکه برساخته‌های ادبی قرون دوم و سوم هجری برای هویت‌بخشی به جامعه اسلامی می‌باشند (Wansbrough, 1977). این دیدگاه، با تقلیل تاریخ به ادبیات، عملاً امکان هرگونه شناخت تاریخی از صدر اسلام را ناممکن می‌سازد.

نقد جدی بر این رویکرد آن است که «تحلیل ادبی» را جایگزین «استناد تاریخی» کرده است. هاوتینگ با فرض اینکه منابع اسلامی «ادبیات» هستند و نه «تاریخ»، گزارش‌های متواتر درباره بت‌پرستی در حجاز را رد می‌کند تا نظریه خود مبنی بر شکل‌گیری اسلام در محیطی توحیدی را اثبات نماید (Hawting, 1999: 47). این روش گرفتار نوعی «دور باطل» است: ابتدا منابع را به بهانه ادبی بودن فاقد اعتبار تاریخی می‌خواند و سپس بر اساس خلأ ایجاد شده، نظریات تخیلی خود را جایگزین می‌کند. علاوه بر این، نسبت‌گرایی نهفته در این رویکرد پست‌مدرن، منجر به پوچ‌گرایی معرفتی شده و راه را بر هرگونه تحقیق اثبات‌گرایانه می‌بندد. منتقدان غربی نظیر ویلیام گراهام نیز اذعان دارند که نمی‌توان صرفاً با تحلیل ادبی، واقعیت‌های عینی تاریخی را انکار کرد (گراهام، ۱۳۷۹: ۲۳۳).

۶. بافت‌گرایی ادبی در مطالعات تاریخی قرآن

تحلیل‌های فرد داور درباره کاستی‌های روش‌شناختی در تحقیقات قرآنی معاصر، به‌ویژه در حوزه نسبت‌سنجی قرآن با متون عهدینی، افق‌های انتقادی قابل توجهی را آشکار می‌سازد. داور با تمرکز بر بنیان‌های معرفتی این مطالعات، مجموعه‌ای از چالش‌های اساسی را صورت‌بندی می‌کند که در ادامه مورد واکاوی قرار می‌گیرند.

داور تصریح می‌کند که بخش قابل توجهی از پژوهش‌های غربی درباره قرآن، از آغاز دوره مطالعات نظام‌مند تا امروز، بر شناسایی عناصر و مضامین عهدینی در قرآن متمرکز شده‌اند. وی بر این باور است که فهم دقیق‌تر بافت ادبی قرآن، تنها در صورت مقایسه روشمند و همه‌جانبه آن با دیگر متون یهودی — مسیحی امکان‌پذیر خواهد بود. با این حال، او تأکید می‌کند که کوشش‌های صورت‌گرفته برای کشف نسبت‌های تاریخی مشخص و مستند میان این متون و قرآن، تاکنون به نتایج قطعی و قابل‌انکابی نینجامیده است.

یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی که داور بر آن انگشت می‌گذارد، خلط میان بافت ادبی و بافت تاریخی است. از منظر وی، حتی اگر بتوان ساختارها و پیوندهای ادبی متن قرآن را به دقت شناسایی کرد، این دستاورد لزوماً به فهم شرایط و واقعیت‌های تاریخی شکل‌گیری آن منتهی نمی‌شود. این نقد به‌طور ضمنی متوجه رویکرد جان ونزبرو و پیروان اوست که تحلیل ادبی را محور اصلی بازخوانی تاریخ قرآن قرار داده‌اند، در حالی که چنین تحلیل‌هایی، اغلب توان روشن ساختن زمینه‌های تاریخی واقعی و عینی را ندارند.

چالش دیگر در این جریان، بروز نوعی تناقض‌نمایی در ساختار استدلال است. طرفداران این رویکرد مدعی‌اند که منابع اسلامی، تصویری ویرایش‌شده، متأخر و نادرست از خاستگاه‌های اسلام ارائه می‌دهند و از این رو فاقد اعتبار تاریخی‌اند (گراهام، ویلیام، ملاحظات بر کتاب مطالعات قرآنی، در: زبان قرآن، تفسیر قرآن: مجموعه مقالات قرآن‌پژوهی غربیان، ترجمه: مرتضی کریمی‌نیا، تهران، هرمس، ۱۳۹۱، ص ۲۳۳-۲۳۴). نتیجه منطقی این ادعا، پذیرش این فرضیه است که واقعیت‌های اولیه اسلام، ماهیتی متفاوت از آن چیزی دارند که سنت اسلامی ترسیم کرده است.

اما چالش اصلی این استدلال در همین نقطه پدیدار می‌شود. از یک سو، منابع اسلامی به دلیل «غیرتاریخی» بودن کنار گذاشته می‌شوند و از سوی دیگر، فرضیه‌های جایگزینی مطرح می‌گردند که خود فاقد شواهد متقن و مستند تاریخی‌اند. این وضعیت، پژوهشگر را به پذیرش مدعاهایی فرامی‌خواند که هیچ پشتوانه تجربی یا اسنادی روشنی ندارند. چنین وضعیتی واجد نوعی ناسازگاری درونی است؛ زیرا در حالی که مدارک سنتی رد می‌شوند، داده‌های جدید نیز بدون ارائه شواهد معتبر مطالبه پذیرش می‌گردند.

داور این شیوه استدلال را از منظر علمی مسئله‌دار می‌داند و تصریح می‌کند که ادعاهای فاقد شواهد عینی، نمی‌توانند بنیانی مشروع برای تحلیل‌های تاریخی و منتی فراهم آورند (Donner, 2011: 25-26). به عبارت دیگر، رویکردی که خود را از مدارک اولیه محروم می‌کند، به‌ناچار دچار بحران اعتبار روش‌شناختی خواهد شد.

نقد وارد بر جریان‌های شک‌گرایانه در مطالعات متون اسلامی، به‌ویژه از منظر تأثیرپذیری آن‌ها از اندیشه پست‌مدرنیسم، از دیگر ابعاد مهم این بحث به شمار می‌آید. یکی از ایرادات اساسی به این رویکردها، وابستگی نظری آن‌ها به مبانی پست‌مدرنیستی است؛ رویکردی که با تأکید بر نسبی‌گرایی و نقد «فراروایت‌ها»، حقیقت و واقعیت را اموری سیال و وابسته به افق‌های تفسیری می‌داند. در چنین چارچوبی، معیارهای ثابت برای داوری میان درست و نادرست رنگ می‌بازد و هر قرائت، بالقوه به‌عنوان برداشتی معتبر تلقی می‌شود (Crone, Patricia, 2003, p. 7).

این نسبی‌گرایی معرفتی، پیامدهای اخلاقی و شناخت‌شناختی مهمی به همراه دارد، زیرا در فقدان معیارهای مشترک و الزام‌آور، امکان داوری عقلانی و دستیابی به معرفت معتبر به شدت کاهش می‌یابد. بر همین اساس، نقدهای جدی‌ای از سوی فیلسوفان معاصر به پست‌مدرنیسم وارد شده است.

یورگن هابرماس، به‌عنوان یکی از برجسته‌ترین منتقدان این جریان، پست‌مدرنیسم را «پروژه‌ای ناتمام» می‌داند و آن را در تعارض با آرمان‌های روشنگری ارزیابی می‌کند (Donner, 1998, p. 26)؛ گراهام، ویلیام، ۱۳۹۱ش: ۲۳۳-۲۳۴). از منظر هابرماس، نظریه‌های پست‌مدرنیستی با نفی عقلانیت، حقیقت و پیشرفت اجتماعی، نه تنها دستاوردهای روشنگری را تضعیف می‌کنند، بلکه می‌توانند به اشکالی از افراط‌گرایی و حتی فاشیسم نظری منجر شوند. به بیان دیگر، انکار مبانی عقلانی و اخلاقی مشترک، زمینه‌ساز رفتارهای غیرانسانی و ضد اجتماعی خواهد شد.

این نقدها به‌طور مستقیم متوجه جریان شک‌گرایی در مطالعات اسلامی نیز هست. انکای بیش از حد به نسبی‌گرایی معرفتی، اعتبار استنتاج‌های تاریخی و ادبی را تضعیف می‌کند؛ زیرا اگر هر خوانش و تفسیر به‌مثابه یک «حقیقت معتبر» پذیرفته شود، امکان دستیابی به فهمی مشترک، منسجم و علمی از تاریخ و متون اسلامی به حداقل خواهد رسید. از این رو، این رویکردها بیش از آنکه گرهی از مسائل تاریخ قرآن بگشایند، خود به منبعی برای ابهام و مناقشه معرفت‌شناختی بدل می‌شوند.

در نهایت، روش «نقد منبع» (Source Criticism) که توسط هاوتینگ برای اثبات تأخیر دو قرن در تدوین قرآن و انتساب آن به منابع یهودی-مسیحی به کار رفته است، با سد محکم «شواهد باستان‌شناسی» و «اسناد مادی» برخورد می‌کند. هاوتینگ مدعی است قرآن در اواخر قرن دوم یا اوایل قرن سوم هجری نهایی شده است (Hawting, 1999: 18)؛ ادعایی که اساس نظریه نقد منبع او را تشکیل می‌دهد. اما یافته‌های نوین، این فرضیه را به‌طور کامل به چالش کشیده‌اند.

کشف نسخه‌های کهن صناعاً، کتیبه‌های قرآنی در قبه‌الصخره (مربوط به سال ۷۲ هجری) و آزمایش‌های دقیق رادیوکربن (C-14) بر روی پوست‌نوشته‌های اولیه، همگی گواهی می‌دهند که متن قرآن در همان قرن اول هجری تثبیت و مکتوب شده است (Dreibholz, 2003; Motzki, 2001). این مدارک عینی، نشان می‌دهند که تئوری‌های انتزاعی هاوتینگ و مکتب تجدیدنظرطلب، که بر پایه نادیده گرفتن سنت اسلامی و حدسیات نقد منبع بنا شده‌اند، با واقعیت‌های ملموس تاریخی در تضادند. به تعبیر فرد داتر، وجود رقابت‌های شدید فرقه‌ای در قرون نخستین و در عین

حال توافق همگانی بر سر متن قرآن، احتمال هرگونه توطئه برای جعل یا تدوین دیر هنگام را عقلاً و تاریخیاً منتفی می‌سازد (Donner, 1998: 26). بنابراین، نقد منبع خاورشناسانه در این زمینه، با شکست مواجه شده و نتوانسته است در برابر داده‌های علمی و باستان‌شناسی مقاومت کند.

۷. تحلیل و ارزیابی

رویکرد تاریخی خاورشناسان به قرآن، از قرن نوزدهم تاکنون مسیر پیچیده‌ای را پیموده است. حاصل پژوهش‌های آنان مجموعه‌ای از تفسیرهای متکی بر مبانی نقد تاریخی و تجزیه‌گرانه است که هدف خود را تبیین خاستگاه‌های انسانی و اجتماعی متن قرآن قرار داده‌اند. این جهت‌گیری معرفتی گرچه در ظاهر از ابزار علم تاریخ و زبان‌شناسی بهره می‌گیرد، اما در بنیان خود بر نوعی انسان‌محوری و تجربه‌گرایی استوار است که وحی را در سطح پدیده‌ای زمینی و قابل رمزگشایی در چارچوب فرهنگ عصر نزول تقلیل می‌دهد. در تمام زیرشاخه‌های روش تاریخی — از نقد منبع و نقد متن گرفته تا نقد ادبی و ویرایشی — یک پیش‌فرض تلویحی مشترک به چشم می‌خورد: اینکه متن مقدس از قواعد تولید و تحول آثار بشری تبعیت می‌کند. این پیش‌فرض همان نقطه آغاز فاصله میان قرآن پژوهی خاورشناسان و اندیشه وحیانی اسلام است.

بررسی تاریخی این رویکرد نشان می‌دهد که هرچند نقد تاریخی در آغاز برای بازسازی متون عهدین به کار رفت و در تحلیل منابع دست‌نویس و گزارش‌های تاریخی نتایج مثبت داشت، اما انتقال بی‌واسطه‌ی آن به قلمرو قرآن، عدم تناسب روش و موضوع را آشکار ساخت. قرآن نه متنی مهجور است و نه محصول فرایند جمعی دیر هنگام. استمرار سنت قرائت شفاهی و کتابت زودهنگام آن در صدر اسلام، از اساس فرضیه‌های دو قرن تأخیر را باطل می‌سازد. افزون بر این، یافته‌های باستان‌شناسی در باب نسخه‌های اولیه قرآن و دست‌نوشته‌های سده نخست هجری، نشانگر حضور متنی تثبیت‌شده و معیار در همان دوران است؛ مسئله‌ای که اساس فرضیه‌های متکی بر تطور تدریجی را فرو می‌ریزد.

از دیدگاه معرفت‌شناسی نیز، روش تاریخی در حوزه متن وحی از آغاز با بحران موضوعیت روبه‌روست. روش تاریخی برای بررسی متونی کارآمد است که زاده تجربه انسانی باشند و نویسنده محدود به افق تاریخی خود محسوب شود. اما قرآن، بنا بر تصریح خود، نه تبلور تجربه بشری بلکه بیان اراده الهی است که به واسطه پیامبر، بی‌واسطه از حق تعالی صادر شده است. از این رو،

به کارگیری ابزار نقد تاریخی برای تحلیل آن، نوعی خلط میان زبان وحی و زبان تاریخ است. زمانی که مستشرقان مفاهیمی چون «تطور دکترین»، «اختلاط فرهنگی» یا «اقتباس دینی» را بر قرآن اعمال می‌کنند، در واقع از چارچوبی معرفتی بهره می‌گیرند که وجود الوهی وحی را در معادله تبیین علمی نمی‌پذیرد. در نتیجه نتایج پژوهش آنان، هرچند منظم و پرارجاع به نظر رسد، از اساس با مبانی وحی‌شناختی ناسازگار است.

تحلیل دقیق‌تر دلایل این ناسازگاری، آشکار می‌کند که اختلاف تنها در سطح داده‌های تاریخی نیست، بلکه به عمق هستی‌شناختی فهم بازمی‌گردد. وحی از نگاه ایمان، حضور کلام الهی در تاریخ است، نه محصول تاریخ. در حالی که روش تاریخی با نفی امکان فراتاریخی بودن کلام، تاریخ را مرجع نهایی تبیین می‌کند. چنین نگرشی به‌طور ناگزیر، از موضع نابسندگی درونی به حقیقت قرآن می‌نگرد و به جای فهم پیغام وحی، به دنبال کشف منشأ زمینی آن است. حاصل این روند، شکل‌گیری سلسله‌ای از تبیین‌های تردیدآمیز، احتمالی و غیرایجابی است که در نهایت به شکاکیت معرفتی نسبت به اصل وحی می‌انجامد.

در حوزه نقد متنی نیز تکیه خاورشناسان بر فرضیات ذهنی، نمونه‌های آشکاری از ناستواری استنتاج‌ها را نشان می‌دهد. اصلاح‌خوانی‌های جیمز بلمی یا فرضیه‌های کیت اسمال درباره تغییر یا حذف حروف و کلمات قرآن، در برابر سنت شفاهی والای قرائت و ضبط دقیق مصحف عثمانی، از اعتبار علمی برخوردار نیست. این‌گونه اصلاحات در واقع تلاشی است برای هماهنگ ساختن متن وحی با پیش‌فرض‌های زبانی و ادبی غربی، نه کشف واقعیت تاریخی متن. بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که معیارهای پیشنهادی آنان — مانند «هماهنگی معنایی» یا «تناسب با سبک قرآن» — خود مبتنی بر ذوق فردی ناقد بوده و هیچ پشتوانه روشی در علم قرائت و رسم‌الخط ندارد. از سوی دیگر، نقد ادبی و سبک‌شناسانه خاورشناسان نیز با وجود توجه به ظرایف بیانی قرآن، در محدوده تبیین‌های صوری باقی می‌ماند. ونزبرو و شاگردان او با تعمیم روش نقد عهدینی به متن قرآن، هرچند به دقت در ساختار و نمادپردازی آن پرداخته‌اند، ولی از فهم غایت معرفتی این ساختارها غافل مانده‌اند. در این تحلیل‌ها، قرآن به عنوان ادبیاتی بازتابنده از فرهنگ شفاهی عرب معرفی می‌شود، نه به مثابه وحی هدایتگر. به این ترتیب، روش‌های ادبی اگر از بیوند خود با منطق الهی متن جدا شوند، به نوعی زیبایی‌شناسی تاریخی بی‌غایت تقلیل می‌یابند.

از مجموع این داده‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که روش تاریخی در قلمرو قرآن پژوهی، علی‌رغم کارکرد ظاهراً علمی، در واقع حامل نوعی پارادایم تفسیری است که تبیین دینی را ناممکن می‌سازد. این روش، با کنار نهادن مرجعیت وحی و سنت، به جای انکشاف معنا، به بازسازی منشأ می‌پردازد؛ و این جابه‌جایی موضوع پژوهش، سرچشمه انحرافات تفسیری متعددی گشته است. بدین‌سان، مقاله حاضر بر این باور است که نقد روش تاریخی نه به معنای انکار تاریخ، بلکه به معنای بازگرداندن تاریخ به جایگاه اصیل خود است: تاریخ به مثابه بستر تجلی وحی، نه منبع پیدایش آن. آنچه باید نقد شود، تاریخ نیست، بلکه تاریخ‌گرایی است.

پژوهش حاضر بنابراین تأکید می‌کند که قرآن فقط در پرتو روش‌شناسی برآمده از درون سنت اسلامی قابل فهم است؛ روش‌هایی که با پذیرش مرجعیت وحی و تداوم زبانی و معنوی متن مقدس، میان تحلیل تاریخی و درک الهی توازن برقرار می‌کنند. این نگاه نوین می‌تواند ضمن بهره‌گیری از یافته‌های تاریخ‌نگاری و زبان‌شناسی، از گرفتار شدن در دام فروکاست معرفتی جلوگیری کند. به این اعتبار، نتیجه نهایی مقاله چنین است: روش تاریخی مستشرقان در قرآن‌پژوهی نه تنها در مقام کشف واقعیت تاریخی ناکام است، بلکه از حیث مبانی معرفت‌شناختی نیز دچار تضاد درونی است. زیرا مدعی بررسی پدیده وحی با ابزاری است که وجود متافیزیکی وحی را از پیش نفی کرده است. نقد این روش در حقیقت دفاع از عقلانیت دینی قرآن و بازنمایی امکان علمی مطالعه وحی بر پایه منطق درونی خود است؛ منطقی که وحدت وحی، تاریخ و عقل را در سطحی فراتاریخی جمع می‌کند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر «روش نقد تاریخی» در قرآن‌پژوهی خاورشناسان معاصر، نشان داد که مسئله اصلی این رویکرد نه کمبود داده‌های تاریخی، بلکه تعارض بنیادین در سطح مبانی معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی است. تحلیل تطبیقی زیرشاخه‌های مختلف نقد تاریخی - شامل نقد منبع، نقد متنی و نقد ادبی - آشکار ساخت که این روش‌ها، علی‌رغم کارآمدی نسبی در تحلیل متون بشری، هنگام ورود به حوزه وحی قرآنی با بحران موضوعیت مواجه می‌شوند. دلیل این ناکارآمدی آن است که نقد تاریخی، به‌طور پیشینی، متن دینی را محصول فرایندهای انسانی و تاریخ‌مند فرض می‌کند و از این‌رو امکان صدور فراتاریخی وحی الهی را از دایره تبیین خارج می‌سازد.

یافته‌های مقاله نشان داد که بسیاری از فرضیه‌های محوری مستشرقان - به‌ویژه ادعای تأخیر دو قرنی در شکل‌گیری قرآن - با مستندات تاریخی، شواهد نسخه‌شناختی و داده‌های باستان‌شناسی سازگار نیست. استمرار سنت شفاهی و کتابت هم‌زمان قرآن در صدر اسلام، همراه با کشفیات نسخه‌های کهن قرآنی و نتایج آزمایش‌های کربن-۱۴، فرضیه‌های مبتنی بر تطور دیر هنگام متن را به‌طور جدی تضعیف می‌کند. از سوی دیگر، بررسی موردی اصلاح‌خوانی‌های پیشنهادی در نقد متنی نشان داد که این مداخلات بیش از آنکه مبتنی بر شواهد عینی باشند، متکی بر ذوق فردی ناقد و پیش‌فرض‌های زبان‌شناختی برگرفته از سنت نقد عهدینی‌اند.

همچنین تحلیل رویکرد نقد ادبی و سبک‌شناختی، به‌ویژه در آثار ونزبرو و پیروان او، نشان داد که تمرکز افراطی بر بافت ادبی، بدون اتکای متوازن به شواهد تاریخی مستقل، به تفسیرهایی احتمالی و گاه متناقض می‌انجامد. این رویکردها، با تضعیف منابع اسلامی و جایگزینی آن‌ها با فرضیه‌های کم‌پشتوانه، به نوعی بن‌بست روش‌شناختی گرفتار می‌شوند.

برآیند نهایی پژوهش آن است که نقد روش تاریخی، به معنای نفی تاریخ یا مطالعات تاریخی نیست، بلکه نقد «تاریخ‌گرایی تقلیل‌گرا» است. قرآن، نه محصول تاریخ، بلکه کلام الهی حاضر در تاریخ است. هر رویکرد علمی که این تمایز بنیادین را نادیده بگیرد، ناگزیر به فروکاست مفهوم وحی و تحریف چارچوب تبیین قرآنی خواهد انجامید. از این‌رو، مطالعه علمی قرآن تنها در چارچوب روش‌شناسی‌ای ثمربخش است که میان داده‌های تاریخی و مرجعیت وحی، توازن معرفتی برقرار سازد و منطق درونی متن مقدس را نقطه آغاز تحلیل قرار دهد.

فهرست منابع

- اسکندرلو، محمدجواد، امیری، محمد مقداد، «بررسی مقاله الرقیم و الرقود»، قرآن پژوهی خاورشناسان، مرکز تحقیقات قرآن کریم المهدی، شماره دهم، ۱۳۹۰ ش.
- بلاشر، رژی، درآستانه قرآن، ترجمه محمود رامیار، تهران: انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
- جلیلی سنزیقی، سیدهدایت، پژوهش در تفسیرپژوهی قرآن: مطالعه الگوهای زرقانی، ذهبی، طباطبایی، معرفت، فهد رومی و بابایی، تهران: انتشارات سخن، ۱۳۹۱ ش.
- دهقانی، رضا، «چیستی نقد تاریخی»، پژوهش، سال سوم، شماره اول، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- رامیار، محمود، تاریخ قرآن، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، ۱۳۸۷ ش.
- سعید، عبدالله، درآمدی به قرآن، مترجم: سعید شفیعی، تهران، حکمت، ۱۳۹۷ ش.
- سلیمانی، عبدالرحیم، «نقادی کتاب مقدس»، هفت آسمان، دوره ۲، شماره ۸.
- عسکری، حسین بن عبدالله، الفروق فی اللغة، بیروت، دارالآفاق الجدیدة، چاپ اول، ۱۴۰۰ ق.
- علوی، سیدحسین، جریان شناسی قرآن پژوهی مستشرقان در ایالات متحده آمریکا (با تأکید بر سیر تطور، رویکردها، مبانی و روش ها)، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۴۰۱، چاپ اول.
- عمادی حائری، سیدمحمد، «روش شناسی تحلیل متن ۴: تحلیل تاریخی - تحلیل پدیدارشناختی»، گزارش میراث، دوره دوم، سال هفتم، شماره یکم و دوم، فروردین - تیرماه ۱۳۹۲.
- فرزانه، بابک، «حَصَبُ جَهَنَّمَ: بررسی معناشناختی واژه «حَصَب» در قرآن»، صحیفه مبین، شماره ۴۹، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- فقهی زاده، عبدالهادی، امامی دانالو، حسام، «مَسْجَل» پیشنهادی ناصحیح و غیر عالمانه، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹۳.

کریمی‌نیا، مرتضی، زبان قرآن، تفسیر قرآن: مجموعه مقالات قرآن‌پژوهی مستشرقان، تهران، هرمس، ۱۳۹۱ش.

گراهام، ویلیام، ملاحظاتی بر کتاب مطالعات قرآنی، در: زبان قرآن، تفسیر قرآن: مجموعه مقالات قرآن‌پژوهی غربیان، ترجمه: مرتضی کریمی‌نیا، تهران، هرمس، ۱۳۹۱.

معرفت، محمد هادی، نقد شبهات پیرامون قرآن کریم، ترجمه حسن حکیم باشی و دیگران، قم: ذوی القربی، ۱۳۸۸.

نولدکه، تئودرو، تاریخ القرآن، ترجمه عربی: جورج نامر و دیگران، بیروت، النشر للموسسة کونراد آدنائر، الطبعة الولی، ۲۰۰۴م.

Ameri, Sami, *Hunting for the Word of God: The quest for the original text of the New Testament and the Qur'an in light of textual and historical criticism*, Thoughts of Light Publishing, USA, 2013, pp. 174-202.

Bellamy, James A., *Textual Criticism of the Qur'an*, in: EQ, vol. 5, (pp. 237-252), 2006.

Collins, John J., *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*, Michigan, Wm.. Eerdmans Publishing Co., 2005.

Crone, Patricia and cook, Michael, *Hagarism: the making of the Islamic world*, Oxford, 1977.

Donner, Fred, *Narratives of Islamic Origins: The Beginnings of Islamic Historical Writing*, The Darwin Press, Princeton: 1998

Fitzmyer, Joseph A., "Historical Criticism: It's Role In Biblical Interpretation And Church Life" in: *Theological Studies* 50 (1989), (pp. 244-259).

Hawting, Grald R., «Idolatry and Idolaters», in *Encyclopaedia of the Qur'an*, edited by Jane Dammen McAuliffe, Leiden, Brill, 2002, vol.2, pp.475-480.

Hawting, Grald R., *The idea of idolatry and the emergence of Islam: from polemic to history*, Cambridge University Press, Cambridge: 1999.

Humphreys, R. Stephen, Islamic History: A Framework for Inquiry, Princeton University Press, 1991.

Small, Keith E., Textual criticism and Qur'ān manuscripts, Lexington Books, 2011

Stausberg, Michael & Steven Engler, The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion, Routledge, New York: 2011.

Wegner, paul D., A Student's Guide to Textual Criticism of the Bible: its History, Methods and Results, Enter varsity press, Illinois, 2006

References

- ‘Alavī, Sayyid Ḥusayn. (1401 SH). *Jaryān-shināsī-yi Qur’an-pazhūhī-yi Mustashriqān dar Īyālāt-i Muttaḥidah-yi Āmrikā (Bā Ta’kīd bar Sayr-i Taṭawwur, Rūykardhā, Mabānī va Ravesh-hā)*, 1st edition. Qom: Al-Mustafa International Translation and Publishing Center Publications.
- Ameri, Sami. (2013). *Hunting for the Word of God: The Quest for the Original Text of the New Testament and the Qur’an in light of Textual and Historical Criticism*. USA: Thoughts of Light Publishing.
- ‘Askarī, Ḥusayn ibn ‘Abdullah. (1400 AH). *al-Furūq fī al-Lughah*. Beirut: Dār al-Āfāq al-Jadīdah.
- Bellamy, James A. (2006). Textual Criticism of the Qurān, in: EQ, vol. 5, pp. 237-252.
- Blachère, Régis. (1374 SH). *Dar Āstāneh-yi Qur’an*. Translator: Maḥmūd Rāmiyār. Tehran: Publications of the Islamic Culture Publishing House.
- Collins, John J. (2005). *The Bible after Babel: Historical Criticism in a Postmodern Age*. Michigan, Wm: Eerdmans Publishing Co.
- Crone, Patricia and Cook, Michael. (1977). *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Oxford.
- Dehqānī, Reza. (1390 SH). “Chīstī-yi Naqd-i Tārīkhī,” *Pazhūhish*, Year 3, No. 1.
- Eskandarlou, Mohammad-Javad; Amiri, Muḥammad-Miqdād. (1390 SH). “Barresī-yi Maqāleh-yi al-Raqīm va al-Ruqūd,” *Qur’an-Pazhūhī-yi Khāvarshināsān*, Markaz-i Taḥqīqāt-i Qur’an-i Karīm al-Mahdī, No. 10.
- Farzāneh, Babak. (1390 SH). “Ḥaṣab Jahannam: Barresī-yi Ma’nā-shinākhī-yi Vāzheh-yi ‘Ḥaṣab’ dar Qur’an,” *Ṣaḥīfeh-yi Mubīn*, No. 49.
- Fiḥzādeh, ‘Abd al-Hādī; Imami Dānālū, Ḥusam. (1393 SH). “‘Musajjal’: Pīshnihādī Nāṣaḥīh va Ghayr-i ‘Ālimānah,” *Pazhūhishnāmeḥ-yi Tafsīr va Zabān-i Qur’an*, No. 4.
- Fitzmyer, Joseph A. (1989). "Historical Criticism: Its Role in Biblical Interpretation and Church Life" in: *Theological Studies* 50, pp. 244-259.
- Graham, William. (1391 SH). “Mulāḥazātī bar Kitāb-i Muṭāla’āt-i Qur’anī,” in: *Zabān-i Qur’an, Tafsīr-i Qur’an: Collection of Articles on Western Qur’anic Studies*. Translator: Murteza Karīmī-Niyā. Tehran: Hermes.
- Humphreys, R. Stephen. (1991). *Islamic History: A Framework for Inquiry*. Princeton University Press.
- ‘Imādī Ḥā’erī, Sayyid Muḥammad. (1392 SH). “Ravesh-shināsī-yi Taḥlīl-i Matn 4: Taḥlīl-i Tārīkhī – Taḥlīl-i Padīdār-shinākhī,” *Gozārish-i Mīrāth*, Series 2, Year 7, No. 1–2.

- Jalīlī Sanzīqī, Sayyid Hidayah. (1391 SH). *Pazhūhish dar Tafsīr-pazhūhī-yi Qur'an: Muṭālī'eh-yi Olgu-yi Zarqānī, Dhahabī, Ṭabāṭabā'ī, Ma'rifat, Fahd Rūmī va Bābā'ī*. Tehran: Sokhan Publications.
- Karīmī-Niyā, Murteza. (1391 SH). "Zabān-i Qur'an," in: *Tafsīr-i Qur'an: Collection of Articles on Qur'anic Studies by Orientalists*. Tehran: Hermes.
- Ma'rifat, Muḥammad-Hādī. (1388 SH). *Naqd-i Shubuhāt Pīrāmūn-i Qur'an-i Karīm*. Translator: Ḥasan Ḥakīm-Bāshī et al. Qom: Dhawī al-Qurbā.
- Nöldeke, Theodor. (2004). *Tārīkh al-Qur'an*, 1st edition. Beirut: al-Nashr li al-Mu'assasah Konrad Adenauer.
- Rāmiyār, Maḥmūd. (1387 SH). *Tārīkh-i Qur'an*, 8th edition. Tehran: Amīr Kabīr.
- Saeed, Abdullah. (1397 SH). *Dar Āmadī bih Qur'an*. Translator: Sa'īd Shafī'ī. Tehran: Ḥikmat.
- Small, Keith E. (2011). *Textual Criticism and Qur'ān Manuscripts*. Lexington Books.
- Sulymānī, 'Abd al-Raḥīm, "Naqqādī-yi Kitāb-i Muqaddas," *Haft Āsmān*, Year 2, No. 8.
- Wegner, Paul D. (2006). *A Student's Guide to Textual Criticism of the Bible: Its History, Methods and Results*. Illinois: Enter Varsity Press.